

* * * *ENEOLIT SSSR*, Izdatel'stvo „Nauka“, Moskva, 1982, 360 p. + 6 pl. color (in text)

Lucrarea de sinteză asupra perioadei eneolitice din U.R.S.S. a apărut în cadrul prestigioasei colecții „Arheologia SSSR“ (avind ca redactor principal pe acad. B. A. Ribakov) — colecție care, pe parcursul a 20 de volume, își propune să prezinte stadiul cercetărilor arheologice asupra marilor etape ale istoriei vechi și medievale. Volumul de față este redactat de un colectiv de bine cunoscuți cercetători în domeniu: V. M. Masson, N. Ia. Merpert, R. M. Munčev și E. K. Cerniș.

Lucrarea e structurată în patru mari părți, care se referă la regiuni geografice distincte, ce au cunoscut o evoluție particulară pe parcursul eneoliticului: a) Asia Centrală; b) Caucazul; c) Ucraina vestică (din dreapta Niprului) și R.S.S. Moldovenească; d) sudul U.R.S.S. și stepele euroasiatice.

În introducerea (p. 5—8), semnată de V. M. Masson, se face o trecere în revistă și o discuție asupra principalelor opinii exprimate atît de cercetarea străină, cît și de cea sovietică, asupra termenului de eneolitic. Arătînd că astăzi este depășită concepția limitată doar la aspectul semantic, etimologic, autorul se oprește mai ales asupra implicațiilor economico-sociale ale termenului de eneolitic. Din acest punct de vedere, se subliniază că important este nu atît numărul de obiecte de aramă descoperite (sau factura lor), cît mai ales implicațiile pe care noua materie primă le are în dezvoltarea forțelor de producție. Astfel, sînt reliefate progresele pe care metalul a putut să le declanșeze, o dată cu utilizarea sa: a) experiențele au dovedit că, de exemplu, o monoxilă era lucrată cu 25% mai repede (și mult mai bine) cu o secure de cupru decît cu una de piatră; b) maleabilitatea aramei a permis diversificarea tipologică și apariția unor noi tipuri de unelte; c) în același timp, prin turnare, s-a produs o standardizare tipologică, față de piesele similare de silex, care de multe ori erau rod al hazardului (de exemplu, cuțitele); d) apariția unei producții de serie, prin turnarea în masă cu același tipar. În legătură cu numărul mic de unelte de metal descoperite în așezările eneolitice, autorul dă o explicație justă, după părerea noastră, arătînd că cercetarea are în față sa doar o mică parte a obiectelor existente în realitate în antichitate, anume mai ales obiecte mărunte (în primul rînd podoabe), deoarece uneltele mari mergeau, de regulă, la topit și doar foarte rar rămîn, ca deșeuri, în gropile menajere. Desigur că un rol deosebit în bogăția

sau raritatea obiectelor de metal în așezările eneolitice îl juca și apropierea sau depărtarea (și în acest caz dificultatea procurării) de sursele de materie primă; în acest sens, este ilustrativă compararea situațiilor contemporane din sudul Asiei Centrale și din aria tripoliană (aici materia primă se aducea de la mare depărtare, din aria vinčană). Insistăm asupra acestor aspecte, reliefate în lucrare, deoarece și în literatura noastră de specialitate există opinii dintre cele mai diferite asupra noțiunii de eneolitic și ar putea rezulta niște sugestii interesante prin compararea cu situația din alte zone geografice învecinate; oricum, considerăm că, indiferent de accepțiunea pur semantică sau de cea mult mai largă, social-economică, utilizarea termenului de eneolitic nu mai poate fi eludată în momentul de față, dacă dorim să obținem o reconstituire cu adevărat istorică a perioadei finale a neoliticului, cît mai apropiată de realitate. Nu este vorba de o simplă terminologie, ci, evident, de un fenomen istoric, existent la un moment dat în evoluția omenirii.

În ceea ce privește stadiul cercetării perioadei în U.R.S.S., se subliniază că se află în etape diferite, mult mai avansat în zona tripoliană și încă în curs de sistematizare pentru Asia Centrală și Caucaz. Criteriul de bază pentru încadrări culturale a fost utilizarea sistemului care ține seama simultan de trei elemente: relațiile culturale, conținutul general al culturii și variantele culturale.

Partea întâi a lucrării (p. 9—92) e consacrată Asiei Centrale și e redactată de V. M. Masson. Aceasta cuprinde 6 capitole: 1) Istoricul cercetării, bazele periodizării, cronologiei și tipologiei (p. 10—16); 2) Monumentele eneoliticului timpuriu (p. 17—25); 3) Monumentele eneoliticului mijlociu (p. 26—34); 4) Monumentele eneoliticului tîrziu (p. 35—51); 5) Bazele economice și structura socială a triburilor eneolitice din Asia Centrală (p. 52—57); 6) Reprezentările ideologice și monumentele de artă ale triburilor central-asiatice din epoca eneolitică (p. 58—64). Secțiunea finală a acestei părți cuprinde un bogat material ilustrativ (p. 64—92), sistematizat după criterii tipologice moderne (prezentarea se face pe forme, motive ornamentale, plastică, tipuri de așezări, unelte, apoi pe complexe, în evoluția lor cronologică); modul de prezentare a materialului este extrem de sugestiv, permițînd, de la prima vedere, înțelegerea liniilor evolutive ale eneoliticului din această regiune. Tabelul I (p. 65) prezintă o schemă a cronologiei relative a culturilor și principalelor complexe cunoscute și studiate pînă în prezent în Asia Centrală sovietică, punctul de referință al corelațiilor reprezentîndu-l bine cunoscuta stațiune de 11 Anau (publicată încă din 1908 de H. Schmidt) — un tell înalt de 17 m; îndeosebi prin intermediul acesteia sînt stabilite legături cu marile culturi ale Asiei Anterioare (El Obeid, Uruk, Djemdet Nasr, Halaf, Susa ș.a.). Etapa evoluată a eneoliticului din Asia Centrală (posterioară culturii Anau) e reprezentată mai ales prin descoperirile de la Namazga-Tepe (III), Kara-Tepe (I) și Altin-Tepe. Așezările cunoscute (27 reperate, între care în 19 s-au făcut cercetări sistematice), aproape fără excepție, prezintă mai multe etape de locuire, formînd telluri impunătoare: la Kara-Tepe s-au descoperit 7 straturi de construcții; la Geoksur — 10, iar la Altin-Tepe chiar 14. În cadrul lor, locuințele (construite din cărămizi nearse), cu mai multe încăperi, sînt grupate, lăsînd ulițe înguste între ele (Fig. 2, p. 27); din cauza caracterului lor adunat așezările nu ocupă o suprafață mai mare de 0,3 ha. Uneori, pereții caselor sînt împodobiți cu picturi murale. Uneltele și armele sînt predominant din silex, dar, pe măsura trecerii spre fazele evoluat ale eneoliticului, sporește și numărul celor de aramă. Ceramica pictată prezintă mai ales un caracter geometric, dar în fazele eneoliticului mijlociu și tîrziu (Anau II — Namazga-Tepe II—III) — Kara-Tepe 1) apar și minunate compoziții zoomorfe (îndeosebi țapi) și florale, asemănătoare celor din Susa.

În general, prin piesele de import (aparținînd altor civilizații învecinate) descoperite în așezările din Asia Centrală, se pot stabili unele corelații deosebit de importante, care subliniază faptul că în stabilirea unei cronologii generale a eneoliticului din răsăritul Europei trebuie să se țină seama neapărat și de complexele culturale central-asiatice. Astfel, unele motive pictate și chiar forme de vase din Tripolie evoluat (= Cucuteni B) își pot găsi analogii în eneoliticul mijlociu și final al Asiei Centrale, care se paralelizează cu

perioadele Uruk și Djemdet Nasr, mergând chiar pînă la începutul perioadei dinastice timpurii din Mesopotamia; în termenii cronologiei absolute, deci, acest orizont se plasează în mileniul IV și la începutul mileniului al III-lea î.e.n. (după cronologia „clasică”).

Partea a doua (p. 93–164), redactată de R. M. Munčaev, este consacrată eneoliticului Caucazului și e structurată pe trei capitole: 1) Mediul natural. Istoricul cercetării (p. 94–99); 2) Monumentele culturii eneolitice din Caucaz (p. 100–131); 3) Problemele structurii economice și sociale a triburilor eneolitice din Caucaz (p. 132–137), prezentînd în final o bogată ilustrație (pl. XXVI–LII). Cel mai amplu este capitolul al doilea, care, după o introducere generală asupra celor mai vechi monumente ale cultivatorilor timpurii din Transcaucazia și a problemelor de cronologie și periodizare (p. 100–103), prezintă principalele grupe de monumente: a) grupa central-caucaziană sau Șulaveri – Șomutepe (p. 104–115); grupa sud-caucaziană sau Nahicevan – Mil – Mugan (p. 115–122); c) grupa armeană Telut (p. 122–124); d) monumentele din Daghestan (p. 124–126); e) monumentele zonei caucaziene de lângă Marea Neagră și ale părții centrale a zonei precucaziene (p. 126–131). Se cunosc pînă în prezent peste 70 de așezări eneolitice în Caucazia, dintre care peste 2/3 în Azerbaidjan. Ele se prezintă mai ales sub forma unor telluri, rezultate prin suprapunerea unor locuiri succesive; acestea poartă denumiri specifice în diferite zone: „gora” în Georgia; „tepe”, „tapa”, „tepsi” în Azerbaidjan; „blur” în Armenia. Prețutîndeni, locuințele sînt de formă rotundă și dispuse în grupuri, ceea ce constituie o particularitate a acestei zone. Cronologia absolută a monumentelor a fost stabilită prin cîteva datări C_{14} , care, dincolo de unele aberații și neconcordanțe cu datele stratigrafice, acoperă în general mileniul al V-lea î.e.n., prinzînd însă atît sfîrșitul mileniului al VI-lea, cit și începutul mileniului al IV-lea. Din acest orizont eneolitic va deriva, în mod organic, cultura bronzului timpurii, Kura-Arax, din mileniiile IV–III î.e.n..

Monumentele eneolitice din Caucazia au fost încă puțin cercetate, astfel că și cronologia lor relativă e încă dificil de stabilit. O primă încercare a fost făcută de abia în 1976, de către T. V. Kiguradze, care a separat 5 faze de evoluție, dar, așa cum remarcă R. M. Munčaev, criteriile acestei periodizări nu sînt prea clare. Periodizarea propusă ține seama de rezultatele obținute din unele monumente central-caucaziene, dar nu are, în momentul de față, aplicabilitate pentru întreaga zonă caucaziană, încît elaborarea unui tablou general al evoluției eneolitice din această regiune rămîne o sarcină a cercetării viitoare.

În încheierea succintei prezentări la acest capitol, am dori să remarcăm că, deși din punct de vedere teoretic, adeșori s-a subliniat rolul Caucazului ca verigă de legătură între zona anatoliană și nord-mesopotamiană, pe de o parte și cea nord-pontică, pe de altă parte, totuși, la nivelul eneoliticului, lumea caucaziană se prezintă cu particularități bine distincte, care nu ne permit să stabilim corelații clare cu realitățile contemporane din nordul Mării Negre și îndeosebi cu civilizația Cucuteni-Tripolie.

Partea a treia (p. 165–320), redactată în cea mai mare parte de E. K. Cerniș (cu contribuția lui V. M. Masson la capitolele 1 și 6), este consacrată eneoliticului Ucrainei (din dreapta Niprului) și R.S.S. Moldovenești. Reflectînd stadiul mai evoluat al cercetărilor asupra acestei zone, această parte este cea mai amplă a lucrării, fiind structurată pe 7 capitole: 1) Mediul natural, istoricul cercetării, periodizarea și cronologia monumentelor (p. 166–176); 2) Monumentele perioadei timpurii a culturii Tripolie-Cucuteni și formarea variantelor locale (p. 177–190); 3) Monumentele perioadei mijlocii și bazele separării variantelor locale (p. 191–212); 4) Monumentele perioadei tirzii (p. 213–231) – fiecare dintre cele trei mari perioade fiind împărțită în cîte două subperioade; 5) Economia și structura socială a triburilor tripoliene (p. 232–240); 6) Reprezentările ideologice și monumentele de artă ale triburilor tripoliene (p. 241–252); 7) Monumentele din sud-vestul U.R.S.S., sincrone culturii Tripolie (p. 253–263). Ca și pentru celelalte două regiuni, și aici, partea finală (p. 264–320) este rezervată prezentării selective și sistematice a bogatului material al culturii Cucuteni-Tripolie. Remarcăm îndeosebi

planșele LII–LIII, care prezintă sintetic și evolutiv, pe cele șase subperioade, principalele piese din inventarul culturii: locuințele și gropile menajere, uneltele (de piatră, os, metal), decoruri și forme ceramice, plastică – precum și planșa LXXIII (p. 292–293), în care se încearcă prezentarea tuturor formelor de vase din complexul Cucuteni-Tripolie (stabilindu-se 143 de variante).

Pe baza datelor cunoscute pînă în prezent, autoarea încearcă elaborarea unei noi scheme globale asupra evoluției spațiale și cronologice a culturii Tripolie-Cucuteni. În această schemă generală s-a ținut seama mai ales de tipologia ceramicii și a altor categorii de vestigii și, în măsura redusă în care există, și de datele stratigrafice. La fiecare perioadă se prezintă planimetria așezărilor, tipul de locuințe, complexele de unelte, plastică, ceramică, podoabe și obiecte rituale. Sistemul elaborat de E. K. Cerniș pornește tot de la sistemul clasic al T. S. Passek: 3 mari perioade (timpurie, mijlocie și tirzie), cu 5 etape (A, BI, BII, CI–γI, CII–γII), aducîndu-i completările rezultate prin îmbogățirea între timp a documentării. Astfel, s-a ajuns ca în cadrul celor 3 mari perioade să se discearnă 24 de etape (ceea ce, raportat la periodizarea Cucuteni, ar însemna: 6 pentru Precucuteni, 7 pentru Cucuteni A și A–B și 11 pentru Cucuteni B și Horodiștea-Foltești) și 9 variante teritoriale (Tabel IX; p. 172–173). Trebuie să remarcăm, însă, un fapt deja constatat și anume că aceste variante teritoriale nu și păstrează identitatea în toate etapele îndelungatei evoluții a complexului Cucuteni-Tripolie, așa cum apar ele în schema E. K. Cerniș. Triburile cucuteniene cunosc o permanentă dinamică, aceasta antrenînd după sine și modificări în stabilirea diferitelor variante. De aceea, deși încercarea autoarei de a realiza o viziune globală asupra evoluției teritorial-cronologice a culturii Cucuteni-Tripolie reprezintă un pas înainte în înțelegerea istoriei acestei civilizații, totuși ea e susceptibilă de numeroase îmbunătățiri. O asemenea abordare reală a ansamblului se va putea realiza doar prin aprofundarea cunoștințelor despre fiecare zonă și apoi printr-o tratare comparativă.

În lucrare se întîlnesc și unele sugestii care pot fi urmărite și în arheologia noastră, pentru arealul Cucuteni. Amintim printre altele, rezultatele referitoare la locuințe, unde au fost documentate mai multe tipuri de construcții, inclusiv cu două sau chiar trei nivele (p. 170–171, 247–248, fig. 13 – p. 209 și pl. LIX – p. 273). În lumina acestor noi date obținute în aria tripoliană, ar putea fi reluate și la noi unele interpretări, făcute deja în legătură cu tipurile de locuințe cucuteniene (V. Dumitrescu, Iuliu Paul, I. T. Dragomir). Apoi, deosebit de importante sînt paginile capitolelor 5 și 6, închinete problemelor legate de structura economico-socială și reprezentările ideologice ale triburilor tripoliene. Multe dintre rezultatele la care au ajuns colegii sovietici pot contribui, prin comparație, la aprofundarea sau chiar elucidarea unor aspecte care preocupă de multă vreme și pe cercetătorii culturii Cucuteni: conținutul și caracterul economiei agricole din acea vreme; tipologia și semnificația amuletelor, pandantivelor și statuetele; obiectele de tip „zornăitoare” („sunătoare”); locuințele de tip sanctuar și altarele (aici discutîndu-se și importante piese descoperite la Trușești); jilfurile – „tron” miniaturale; rolul conurilor de lut; ritul funerar (inclusiv descoperirile de la Traian); simbolistica unor motive ornamentale și semne de pe ceramică (p. 250–251 și pl. XCII – p. 313).

Totodată, însă, dorința autoarei de a face comparații între fenomenele tripoliene și cele din zonele învecinate, inclusiv din România, nu se bazează întotdeauna pe informații riguroase exacte, ceea ce poate da naștere la nedumeriri și confuzii. Astfel, descoperirea așezării eponime de la Cucuteni nu s-a făcut de abia în 1889, cum se afirmă (p. 167), ci cu 5 ani mai înainte (în 1889 rezultatele cercetărilor de la Cucuteni au intrat în circuitul științific internațional, prin prezentarea lor la Congresul de la Paris). Oricum, prioritatea absolută a descoperirii și comunicării unor materiale de tip Cucuteni-Tripolie aparține – fapt mai puțin semnalat în literatura noastră de specialitate – lui A. N. Kirkor și J. Kopernicki, care au publicat rezultatele cercetărilor lor (întreprinse în actualele regiuni Ivanovo-Frankov și Ternopol) încă din 1878, în revista de antropologie din Cracovia.

Apoi, în documentarea culturii ceramicii liniare în zona dintre Siret și Prut nu există un hiatus, așa cum se înțelege din datele prezentate de E. K. Cerniș (p. 173), fiind de mult cunoscute stațiuni importante, precum cele de la Perieni, Dănești, Glăvănești ș.a.

În tabelul 8 (p. 175), care prezintă cultura Tripolie în contextul manifestărilor culturale dinspre S—E, apar o serie de erori. Astfel, cultura Petrești nu poate fi paralelizată numai cu fazele Cucuteni A₃ și Sălcuța III. Începutul culturii Precucuteni nu e sincronizat cu faza Giulești a culturii Boian (așa cum a stabilit deja cercetarea arheologică românească), ci de abia cu faza Vidra. Cultura Cernavoda I e plasată post-Tripolie CII—γII, cînd e bine știut că e sincronă cu ultimele etape ale culturii Cucuteni (B și chiar A—B). Tot post-Tripolie CII—γII e plasată și Horodiștea-Foltești, cînd, de fapt, e vorba de același orizont cultural. Împărțirea teritorială din acest tabel e total eronată: România și Bulgaria sînt plasate laolaltă în bazinul carpato-dunărean, or, se știe prea bine că Bulgaria nu e în acest spațiu, ci în cel balcano-dunărean. Pornind de la această confuzie, autoarea plasează cultura Kodjadermen în eneoliticul României, în loc de cel al Bulgariei. În același timp, se rezervă, totuși, o coloană specială Bulgariei și o alta provinciei Moldova din România, deși era mai firesc ca aceasta din urmă să fi fost inclusă alături de celelalte teritorii din bazinul carpato-dunărean.

Referitor la părerile mai recente (reluat și în această lucrare), exprimate de unii arheologi sovietici, despre existența unor așezări tripoliene extrem de vaste, întinse pe sute de hectare și care ar reprezenta adevărate aglomerări urbane, trebuie făcută o precizare. Deși și noi împărțim punctul de vedere că în civilizația Cucuteni-Tripolie se pot sesiza semnele unei tendințe de evoluție spre urbanizare (în sensul incipient al noțiunii), totuși, în cazul de față, asemenea „așezări” vaste, sesizate doar prin aerofotogrametrie și cercetări geofizice, pot să reprezinte în realitate așezări din mai multe etape, situate într-un anumit perimetru; de aceea, o concluzie definitivă, într-o problemă cu implicații atât de importante, nu se poate trage decît pe baza unor săpături exhaustive întreprinse în asemenea stațiuni.

Capitolul 7 prezintă conținutul unor grupe culturale, care au evoluat sincron (parțial sau în totalitate), cu cultura Cucuteni-Tripolie: Bolgrad-Aldeni (de fapt, Stoicani-Aldeni, așa cum e de mult intrată în literatura de specialitate), Zimno-Złota (cunoscută în Polonia drept grupa Lublin-Volinia sau cultura ceramicii cu pictură albă, care evoluează paralel îndeosebi cu faza Cucuteni A—B), Goșța—Verbko-vița (o variantă periferică a culturii Tisa, în zona Voliniei), Tisa, Tisapolgâr, cultura paharelor în formă de pilnie, cultura amforelor sferice. Unele dintre acestea (îndeosebi primele două) prezintă un amestec între caracteristici ale culturii Cucuteni-Tripolie și ale unor culturi învecinate, în timp ce altele au trăsături distincte, intrînd în contact cu aria Cucuteni-Tripolie doar prin pătrunderi sau importuri reciproce.

Partea a patra (p. 321—333), redactată de N. Ia. Merpert, tratează „Eneoliticul din sudul U.R.S.S. și stepele euroasiatice”. Așa cum arată și numărul redus de pagini rezervat acestui teritoriu deosebit de vast, aici se urmărește doar schițarea unei introduceri în problematica evoluției specifice a triburilor de crescători de animale din zonele de stepă și silvostepă — privite ca intermediar între civilizațiile agricole ale Asiei Centrale și Caucazului pe de o parte și ale spațiului carpato-niprovian, pe de altă parte. Tratarea amplă a culturilor eneolitice din această zonă se va face în același context cu manifestările culturale din epoca bronzului (la baza cărora se află, de altfel), în cadrul a două volume aparte, din aceeași serie ca și prezenta lucrare. În legătură cu fenomenele legate direct de aria Tripolie-Cucuteni, un interes deosebit suscită prezentarea succintă a culturilor Srednii Stog și iamnaia veche, care, din spațiul ocupat inițial (Nipru-Don și respectiv Don-Ural), au cunoscut treptat o vastă expansiune teritorială, legată direct de caracterul predominant pastoral al economiei lor. Autorul stabilește existența a trei variante teritoriale în cadrul primei culturi și a 9 variante în cadrul celei de a doua. Principala deosebire între cele două culturi se găsește în ritul funerar — prima cunoscînd doar înmormintările plane,

iar cea de a doua utilizează necropole tumulare. Obiceiul ridicării mormintelor funerare își găsește o străveche origine la populațiile de stepă, încă de la începutul neoliticului. De asemenea, cultura Srednii Stog, specifică zonelor de silvostepă, prezintă un caracter mult mai stabil decît cultura iamnaia, de stepă. Se pare că în arealul iamnaia a fost domesticit pentru prima oară calul, ceea ce a contribuit mult la mobilitatea acestor triburi. În peregrinările lor, ele au pătruns mai întîi în arealul Srednii Stog, antrenînd și comunitățile acestei culturi la migrațiile care au perturbat Europa sud-estică în mileniul III î.e.n. Infiltrîndu-se de-a lungul litoralului nordic al Mării Negre, în contact cu populația tripoliană, aceste triburi au dat naștere culturii Usatovo.

La marginea sudică a zonelor de stepă, spre Asia Centrală, a fost conturat grupul cultural Zamanbaba, care se pare că a avut un rol important în transmiterea metalurgiei aramei spre populațiile din silvostepă.

În zona extrem estică a stepelor, în arealul Altai-Minusinsk, s-a format o altă cultură a crescătorilor de animale, Afanasiev. Aceasta, deși practica tot înmormintări chircite în tumuli, cu morminte adeseori placute cu piatră, se deosebește de grupul învecinat iamnaia, atît prin mormintele colective din curgane, cît și prin ceramică.

Încheierea (p. 332—333), semnată de V. M. Masson, subliniază încă odată specificitatea culturii din cele 4 mari areale geografice ale Uniunii Sovietice în perioada eneolitică. Cultura Tripolie este caracterizată drept o civilizație cu agricultură extensivă (bazată pe regimul pluvial natural), cu practicarea creșterii animalelor și cu păstrarea unui rol important încă al vînatării.

Lucrarea, printr-o tratare științifică, reflectînd stadiul actual al cercetării, reușește să ne dea o imagine de ansamblu asupra principalelor fenomene culturale-istorice ale etapei finale a neoliticului din U.R.S.S., prezentînd o importanță deosebită și pentru arheologii români, deoarece înlesnește realizarea unor corelații și comparații cu fenomenele sincrone din spațiul carpato-dunăreano-pontic.

AL. ANDRONIC și N. URSULESCU